

Posvećivanje stvorenja u vremenu

Ekološka teologija Abrahama Joshue Heschela

ŽELJKO TANJIĆ,
ĐURICA PARDON*

UDK: 23:296
Heschel, A. J.
23:504
Pregledni rad
Primljeno:
3. prosinca 2012.
Prihvaćeno:
8. travnja 2013.

Sažetak: Svijet u kojemu živi današnji naraštaj ljudi ugrožen je i nalazi se u neprestanoj opasnosti uništenja, primijetio je već sredinom prošloga stoljeća A. J. Heschel, te je za spas čovjeka i okoliša njegova života predložio drugačiji sustav vrijednosti koji u obzir ne uzima samo prostor, nego kao bit i srce postojanja postavlja vrijeme. Židovstvo, kao religija vremena, uči kako se posvećivanje vremena događa u slavlju Šabata, Dana Gospodnjega, koji je Bog blagoslovio i učinio svetim. Heschelova ekološka teologija smatra svijet stvari svetim, ali samo ako je taj svijet posvećen u vremenu. Zbog toga je upravo Šabat polazište iz kojega A. J. Heschel promatra svijet i na kojemu gradi svoju ekološku teologiju, te Dan Gospodnji smatra vrhuncem stvaranja i trenutkom očitovanja Božje svetosti kad se ponajprije posvećuje vrijeme, zatim čovjek i konačno prostor i stvari. Članak analizom djela Abrahama Joshue Heschela, *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man*, koji je polazišna točka, želi prikazati početke ekološko-teološkoga razmišljanja sredinom 20. stoljeća.

Ključne riječi: ekološka teologija, Šabat, židovstvo, stvoreni svijet, vrijeme, prostor, svetost.

Uvod

Rabbi Abraham Joshua Heschel jedan je od najomiljenijih i najčitanijih teologa 20. stoljeća, kako među židovskom tako i među kršćanskom čitalačkom publikom¹, ali na hr-

* Izv. prof. dr. sc. Željko Tanjić, Hrvatsko katoličko sveučilište, Ilica 242, 10000 Zagreb, Hrvatska, zeljko.tanjic@zg.t-com.hr

Mr. sc. Đurica Pardon, Matije Gupca 31, 31424 Punitovci, Hrvatska, djurica.pardon@os.t-com.hr

¹ Takvim ga smatra Rabbi Gary Greenebaum, direktor Američkoga židovskog odbora za međureligijske odnose, pisac uvoda u knjigu koja govori o utjecaju A. J. Heschela na odnose Židovstva i Crkve te osobito o njegovu doprinosu pri oblikovanju deklaracije Drugoga vatikanskog sabora o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra Aetate*. Usp. G. SPRUCH, *Wide Horizons, Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, New York, 2008., v.

vatskom jezičnom području rijetko spominjan i gotovo nepoznat. Filozofski i teološki dubok govor, koji je krasio djela i izričaj A. J. Heschela, nije bio skriven iza nerazumljivih i teško shvatljivih pojmova, štoviše jasnoća pisanja i lakoća razumljivosti njegove poruke privlačila je ne samo čitatelje židovskoga porijekla nego i pripadnike drugih religija na studiranje i promišljanje misli i ideja koje je u svojim djelima i predavanjima iznosio jasnim izrazima, razumljivim suvremenom čovjeku, govoreći i obraćajući se ne toliko njegovu razumu nego radije njegovu srcu.² U svojim djelima i govorima propitivao je vječne teme čovjekova odnosa prema stvarnosti u kojoj živi i odnosa ljudskih bića prema Bogu. No njegova teološka misao nije bila samo izgovorena ili napisana riječ, nego se ona pretakala u njegov život, njegovo djelovanje.³

Temeljno mjesto iščitavanja ekološke teologije Abrahama Joshue Heschela u ovome članku bit će njegovo djelo, *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man* (1951.)⁴. Iz toga poetsko-lirskog teksta, u kojemu *rabbi* Heschel kao temeljnu vrijednost židovskoga vjerničkog života predstavlja svetkovanje *Sabbatha*, blagdana koji čovjeku omogućava s divljenjem promatrati svijet i dodirnuti vječnost, izdvojiti ćemo one misli koje su utjecale na razvoj drugačije svijesti i nauka o čovjekovu položaju naspram stvorenja unutar židovske, ali i kršćanske teologije te stvorile temelj za norme ekološkoga djelovanja u skladu s Božjim stvaralačkim promislom.

² O tomu na poseban način govori: P. O'HARE, Abraham Heschel and the Catholic Heart, u: *Studies in Christian-Jewish Relations* 2 (2007.) 2, str. 13.-18.

³ Usp. F. ROTTSCHILD, E. MEIR, Heschel, Abraham Joshua, u: F. SKOLNIK, M. BERENBAUM (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, sv. 9, Thomson Gale, Detroit, 2007., str. 71. Teološka i filozofska razmišljanja A. J. Heschela nisu samo plod akademskoga studija i utjecaja misli suvremenih filozofa na njega i na njegovo razmišljanje, nego su duboko označena životnim iskustvom progonstva iz rodnoga kraja i naseljenja u novu zemlju, koji se dogodio ne samo njemu osobno, nego i velikom broju njegovih sunarodnjaka i pripadnika njegove religiozne zajednice. Vrijeme i iskustvo Holokausta židovskoga naroda oblikovalo je i misao i život Abrahama Joshue Heschela, ali je to isto učinilo i vrijeme i prostor njegove nove domovine i mentaliteta društva u kojemu je živio. Smatrajući sebe nasljednikom proroka, A. J. Heschel nije bio samo propovjednik, nego i djelatnik koji je spajao unutarnju pobožnost s proročki djelatnim životom, sudjelujući konkretno u društvenim pokretima i djelatnostima koje je smatrao svojom dužnošću, smatrajući ih djelatnim ispovijedanjem svoje vjernosti Bogu i Božje brige, njegova suosjećanja, s čovjekom u njegovu konkretnom životu. Poznat je Heschelov žar i aktivno sudjelovanje u borbi za ljudska prava rame uz rame s Martinom L. Kingom u Alabami, njegovi protesti protiv Vijetnamskoga rata i zauzimanje za prava Židova u Sovjetskom Savezu. Usp. J. NEUSNER, Heschel, Abraham Joshua, u: J. NEUSNER, A. J. AVERY-PECK (ur.), *The Routledge Dictionary of Judaism*, Brill, Leiden, 2004., str. 56.

⁴ A. J. HESCHEL, *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1995. Ovo je prvo djelo koje je A. J. Heschel izdao u Sjedinjenim Američkim Državama, nakon progonstva iz rodne mu Poljske (1939.) i kratkog boravka u Londonu (1940.).

1. Život, djelovanje, filozofija i teologija A. J. Heschela

1.1. ŽIVOTNI PUT ABRAHAMA JOSHUE HESCHELA (1907.-1972.)

Abraham Joshua Heschel (Heszel⁵), rođen je 11. siječnja 1907. godine u Varšavi. I s očeve i s majčine strane baštinio je višestoljetnu tradiciju velikih učitelja i mudraca.⁶ Odrastao je i odgojen u izvornom okružju hasidske pobožnosti i nauka, hranjen bogatstvom hasidskih⁷ priča i tradicija.⁸ Na oblikovanje njegove vjerničke svijesti, prema svjedočanstvu samoga Heschela, tijekom školovanja u Mezbihi i Varšavi u Poljskoj, i Vilni u Litvi, utjecala su dvojica učitelja čije je tekstove čitao i studirao. Prvi ga je, kako je sam kasnije rekao, naučio radosti i zanosu, a drugi opreznosti i strahopoštovanju.⁹

⁵ Takav oblik njegova prezimena naveden je u poljskoj putovnici s kojom se 21. ožujka 1940. godine, stigavši putničkim brodom *Lancastria*, iskrcao na američko tlo u luci New York City. E. K. KAPLAN, *Spiritual radical: Abraham Joshua Heschel in America, 1940-1972*, Yale University Press, New Haven & London, 2007., str. 5.

⁶ S očeve strane potomak je slavnoga učitelja *Dov Baer Mezeritcha* i *Abrahama Joshue Heschela iz Opatowa*, a s majčine strane u nasljedstvo mu je palo biti potomkom *Levi Isaaka Berdicheva*. Usp. *Encyclopaedia Judaica*, sv. 9., str. 70.

⁷ Hasidizam je pokret unutar židovstva, nastao u Ukrajini i Poljskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća, a kasnije se proširio među Židovima koji su živjeli na području Istočne Europe. Hasidizam njeguje pravu pobožnost utemeljenu na poštivanju Tore i poniznosti prema njezinim odredbama, te naglašavajući Božju prisutnost u svakodnevnom životu potiče na radost i veselje kao izričaj iskustva susreta s Bogom. Hasidizam, za razliku od rabinskoga židovstva, koje se usredotočuje na proučavanje Tore kao najvažnijega oblika religioznosti, naglašava kako iskustvo i nauk svetih ljudi, koji su doživjeli Božju blizinu i njegovu milost, također vrijedi nasljedovati i prema njemu se s poštovanjem i poniznošću odnositi. Sveti ljudi, učitelji i mudraci, koji su i sami proučavali Toru i stekli veliku mudrost, posrednici su Božje milosti, jer se u primjerima njihova života i u njihovoj pobožnosti i čistoći njihova nauka očituje put spasenja i prave pobožnosti. Stoga je hasidska tradicija bogata mnoštvom primjera i pripovijesti iz života svetih ljudi ili njihovih tumačenja pravila Tore kroz parabole i prispodobе koje su znali izricati. Osim pobožnosti, hasidizam je poznat i po stavljanju velikoga naglaska na životnu radost i na izbjegavanje melankoličnoga raspoloženja. Da bi čovjek mogao biti veseo i raspoložen, potrebno mu je održavati ispravan stav prema stvarima i događajima koji ga okružuju te se, bez obzira na okolnosti u kojima se nalazi, mora truditi živjeti vjernički, čineći dobra djela koja izviru iz duha prave pobožnosti. J. NEUSNER, Hasidism, u: *The Routledge Dictionary of Judaism*, Brill, Leiden, 2004., str. 53.

⁸ A. J. Heschel tvrdi kako su ga upravo ti prvi uvidi koje je kao dijete primio oblikovali i kao vjernika i kao teologa učitelja. J. C. MERKLE, Abraham Joshua Heschel: Witness to God in Word and Deed, u: *Studies in Christian-Jewish Relations* 2(2007.)2, str. 3.-12., 4.-5.

⁹ Bili su to *Baal Shem Tov* i *Reb Menahem Kotzker*. Dok je *Bal Shem Tov* svugdje nalazio Boga i svagda se radovao u Božjoj prisutnosti, drugi je učitelj *Kotzker* primjećivao strahote koje se događaju zbog Božje odsutnosti, te se tužio Bogu što je dopustio ulazak zla u svijet. Usp. *isto*, str. 5.

Završivši tradicionalni studij, potreban za obnašanje učiteljske službe unutar svoje religiozne zajednice, postavljen je i posvećen za rabina, a nakon studija filozofije na sveučilištu u Berlinu, na Visokoj školi židovskih znanosti proglašen je rabinom za sve pripadnike židovstva. Nakon brzog uspona u znanstvenoj karijeri¹⁰, za Heschela počinje teško vrijeme njegova života koje je imalo velik utjecaj na njegovu teološko-filozofsku misao i djelovanje,¹¹ koje se nastavlja na tlu Amerike.¹²

Božju blizinu i prisutnost, Božje suosjećanje, kako je on to nazvao *Božji pathos* s čovjekom, nije samo naučavao s akademskih govornica i o njemu pisao u svojim knjigama, nego je svojom prisutnošću i svojom blizinom studentima i svojim kolegama, živeći u blizini sveučilišta gdje je predavao, ne samo toplo i prisno govorio o Bogu nego tu toplinu i prisnost s njima živio i djelima pokazivao.¹³ Takvim pristu-

¹⁰ Studij koji je u svojoj dvadesetoj godini (1928.) nastavio na sveučilištu u Berlinu gdje je studirao filozofiju religije, a 1936. postigao je doktorat s disertacijom naslovljenom *Die Prophetie*. Na temelju te disertacije nastalo je njegovo monumentalno djelo *The Prophets* (1962.). Njegov profesor na berlinskom sveučilištu i voditelj Škole za poučavanje odraslih Židova, poznati teolog i filozof *Martin Buber*, postavio ga je za svojega nasljednika te ga je pozvao na mjesto predavača u Frankfurtu u *Judische Lehrhaus* gdje je vodio seminare, upravljao odgojnim aktivnostima i održavao javna predavanja. Usp. *Encyclopaedia Judaica*, sv. 9, str. 70.

¹¹ Usp. J. C. MERKLE, Abraham Joshua Heschel: Witness to God in Word and Deed, str. 8. Heschel nikada nije zaboravio strahote svojih posljednjih mjeseci u Njemačkoj i Poljskoj. Čak je i nakon 25 godina od doseljenja u Ameriku znao govoriti kako se osjeća »označen žigom izvučenim iz vatre sa Sotonina žrtvenika, na kojemu su uništeni i satrti milijuni ljudskih života na veću slavu zla, i na kojemu je mnogo drugih zlodjela počinjeno... Uništena je i nagrđena božanska slika tolikoga mnoštva ljudi, vjera mnogih ljudskih bića u Boga pravde i samilosti, mnogo onoga što je na tajanstven i snažan način održavalo privrženost Bibliji, što je stoljećima hranilo i podržavalo srca ljudi tijekom gotovo dvije tisuće godina.« A. J. HESCHEL, No Religion is an Island, u: *Union Seminary Quarterly Review* 21(1966.)1, str. 17.

¹² Naime, 1938. godine nacisti deportiraju Heschela u Poljsku gdje kratko predaje na Institutu za židovske studije u Varšavi, a nakon osvajanja Poljske i nacističkoga pritiska na židovsku zajednicu, prebjegao je 1940. godine u London gdje je osnovao i predavao na Institutu za proučavanje židovstva. Već sljedeće godine dobio je ponudu za predavanje na *Hebrew Union College* u Saveznoj državi Cincinnati u Americi gdje boravi i poučava sljedećih pet godina. Od 1945. godine predavao je židovsku etiku i misticizam na *Jewish Theological Seminary of America* u New Yorku sve do smrti (1972.). *The Routledge Dictionary of Judaism*, str. 55.-56.; Usp. *Encyclopaedia Judaica*, sv. 9., str. 70.-71.

¹³ Njegov nauk i njegovi javni nastupi te njegov autentičan religiozni život potpomogli su podizanju religiozne svijesti u američkom društvu i otvorili put javnom iskazivanju etičkih načela utemeljenih na vjerničkim stavovima utječući na opće mnijenje glede brojnih socijalnih pitanja. Osuđivanje rasizma i djelovanje u antiratnoj kampanji glede Vijetnamskog rata, u koje je uložio mnogo vremena i energije, doprinijelo je jačanju jedinstva religioznih zajednica oko izgradnje mira i pravednosti u svijetu. Usp. J. C. MERKLE, Abraham Joshua Heschel: Witness to God in Word and Deed, str. 9.

pom osvajao je srca ne samo pripadnika svoje, nego i drugih religioznih zajednica, jer je propovijedao i Židovima i kršćanima i muslimanima.¹⁴

Nakon dugog i plodnog rada i završio je život u krugu obitelji i prijatelja. Napustio je svijet u miru posvećene noći Šabata 22./23. prosinca 1972. godine, poput Mojsija i drugih pravednika, kako njegovi suvremenici govore, usnuo je s Božjim poljupcem.¹⁵

1.2. ABRAHAM JOSHUA HESCHEL I KRŠĆANSKO-ŽIDOVSKI ODNOSI

Svoj nauk o međureligijskom dijalogu A. J. Heschel iznio je u djelu »*No Religion is an island*«¹⁶, u kojemu kao prvi temelj mogućnosti razgovora među religijama i članovima različitih religijskih zajednica smatra osobno poštovanje dostojanstva čovjeka u susretu s drugom osobom koje proizlazi iz duboke svijesti o ljudskosti i duhovnosti svakog ljudskog bića. Zbog toga međureligijski dijalog nije, kako smatra Heschel, diplomatska umješnost, nego autentično duhovno iskustvo koje proizlazi iz samopromatranja, samokritike i samoispitivanja, te dovodi do spoznaje kako naše religiozne tradicije nisu savršene nego potrebne neprestanog usavršavanja u vjeri i vjernosti.¹⁷

Židovi i kršćani dijele istu vjeru, utemeljenu na riječima proroka, da je svijetu potrebno otkupljenje, te da je Bog aktivno uključen u ljudsku povijest, pa su problemi u međuljudskim odnosima, ukoliko i jedni i drugi traže Boga, uvijek rješivi.¹⁸ Sam Hes-

¹⁴ »Iako je Heschel održavao kontakte s pojedinim muslimanima, njegovi odnosi s islamom od manjega su značaja kad se uspoređuju s njegovom povezanošću s rimokatolicima i s Rimokatoličkom crkvom kao cjelinom. Na sličan način, on je održavao prijateljstva s brojnim protestantskim teolozima i svećenicima, ali nikada s nekim tijelom Protestantske crkve.« M. A. CHESTER, *Searching in the wilderness, Jewish Christian Relations Today: The Legacy of Abraham Joshua Heschel*, u: *European Judaism* 41 (2008.) 1, str. 36.-41., 37.

¹⁵ Smrt u subotnoj noći na poseban je način znak povezanosti umirućega s Bogom pravednosti njegova života. Usp. E. K. KAPLAN, *Spiritual radical*, str. 375.

¹⁶ Članak je prvi put objavljen u *Union Theological Seminary Quarterly Review* 21 (1966.) 1, str. 2.-22.

¹⁷ Potrebna je izvjesna teološka hrabrost, tvrdi Heschel, priznati nesavršenosti u svojoj religioznoj tradiciji i, premda je volimo i cijenimo, valja nam ponajprije voljeti i poštivati istinu, koja je Bog sam, gajeći u sebi samokritičnost prema svojim religioznim izričajima, imajući na umu kako je Bog savršen, a religija, po samoj svojoj definiciji, to nije. Naše religiozne tradicije, tvrdi nadalje Heschel, samo su instrumenti za postizanje božanskih ciljeva jer kroz naše ljudske strukture, institucije i djelovanja onoliko su božanske koliko prenose božansku svrhu svojega postojanja. A. GOSHEN-GOTTSTEIN, Heschel and Interreligious Dialogue – Formulating the Questions, u: S. KRAJEWSKI, A. LIPSZYC (ur.), *Abraham Joshua Heschel, Philosophy, Theology and Interreligious Dialogue*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009., str. 161.-167., 162.-163.

¹⁸ Na temelju takvih stavova Heschel je, kao najutjecajniji delegat američkih Židova, prije i za vrijeme 2. vatikanskog sabora (1962.-1965.) pozivao saborske oce i samog Papu Pavla VI. na ukidanje i

chel je aktivno doprinio razvoju ideja koje su prilikom izrade koncilskoga dekreta *Nostra Aetate* dobile svoj odjek u nauku Crkve, te ga se zbog toga, sasvim opravdano, smatra jednim od glavnih čimbenika u povijesti razvoja katoličko-židovskih odnosa i razvoja međureligijskoga dijaloga Crkve općenito.¹⁹

Temelj potrebe za međureligijskim dijalogom Heschel nalazi, što prema njegovu mišljenju još više naglašava važnost odnosa među religijama na pravednosti utemeljenih, u zajedničkoj odgovornosti ljudi pred Bogom za popravak i poboljšanje svijeta u kojemu žive.²⁰ Tako je i nastojanje oko skladnoga života svih ljudi u međusobnom nastojanju da svijet bude bolje mjesto života, koje se očituje u građenju dijaloga i dobrih odnosa među članovima različitih religija, a i općenito nastojanje oko popravka i izgradnje boljega svijeta, religiozna dužnost svakoga čovjeka te spada u područje njegova osnovnog odnosa prema Bogu, tj. u područje izvršavanja Božjega zakona, njegovih zapovijedi, u područje suradnje Boga i čovjeka.²¹

osudu antisemitizma kao i na izbacivanje svih oblika antijudaističkih nazora u nauku Crkve. Američka židovska konferencija uputila je ocima 2. vatikanskog sabora memorandum koji je sastavio A. J. Heschel, koji u svojemu tekstu napominje zajedničku baštinu židovstva i kršćanstva u proročkom propovijedanju. Taj, kako mnogi kažu, proročki proglas onoga vremena, utjecao je na oblikovanje rimokatoličkoga stava prema židovstvu, ali i prema drugim religijama, te je otvorio mogućnost međuvjerskoga dijaloga i suradnje. Usp. E. K. KAPLAN, *Spiritual radical*, str. 244.

¹⁹ »Nema potrebe uzvisivati, a još manje uveličavati, ulogu i utjecaj našega voljenog učitelja, rabi Abrahama Joshue Heschela, na Drugi vatikanski sabor i općenito na židovsko-kršćanske odnose. Njegovi doprinosi i postignuća – intelektualna, teološka, a iznad svega, utjecaj njegove osobnosti – bili su tako jedinstveni, duboki, raznoliki i trajni da bi jednostavno samo ih spomenuti i vrjednovati bilo samo po sebi monumentalan posao koji ne zahtijeva nikakva uljepšavanja. Osim toga, mnogo utjecaja bilo je plod rabi Heschelove karizmatične osobnosti, njegove jednostavne prisutnosti, što zauvijek prkosi uobičajenim metodama govora o povjesničaru društva i religije.« Usp. M. H. TANENBAUM, *Jewish-Christian Relations – Heschel and Vatican Council II*, American Jewish Committee, New York City, 1983., str. 1.

²⁰ Njegov religiozni humanizam i njegova vjera kako čovjekova djelatnost može pomoći u popravljajući svijeta, kako je već prije tvrdio u djelu *God in search of man*, prvi put objavljenom pod naslovom A. J. HESCHEL, *God in Search of Man, A Philosophy of Judaism*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 1955. Talijanski prijevod: A. J. HESCHEL, *Dio alla Ricerca dell'uomo, Una filosofia dell'ebraismo, Collana Documenti di cultura moderna 13*, Borla editore, Torino, 1969. Stavove glede interreligioznog humanizma očitovao je i u memorandumu naslovljenom *On Improving Catholic-Jewish Relations*, koji je u svibnju 1962. godine uputio kardinalu A. Bei, naslanja se na rabinsko učenje koje naglašava potrebu ljudskoga angažiranja oko međusobne suradnje i suradnje s Bogom na koju je kao povijesno biće pozvan. G. SPRUCH, *Wide Horizons*, str. 10.

²¹ U židovskoj rabinskoj tradiciji i učenju o izvršavanju Zakona, pojam *Tikkun Olam* – izlječenje i popravljajući svijeta – odnosi se ne samo na odgovornost Židova za njihovo moralno ponašanje i duhovnu i materijanu dobrobit samo njihova naroda, nego i na odgovornost i potrebu brige za dobrobit cjelokupnoga ljudskog društva. U kršćanskoj teologiji sličan je pojmu *imitatio Dei*. Usp. E. RACKMAN, M. BROJDE, A. L. FISHKIN, Halakhah, Law in Judaism, u: J. NEUSNER, A. J. AVERY-PECK, W. S. GREEN (ur.), *The Encyclopaedia of Judaism*, sv. 2, str. 939.-949. 944.

1.3. FILOZOFIJA I TEOLOGIJA ABRAHAMA JOSHUE HESCHELA

Vjeru u prisutnost Boga u svijetu, u čovjekovoj svakodnevici, koju je još kao dječak naučio doživljavati, dok se školovao i bio odgajan u hasidskoj tradiciji svoje obitelji, a kasnije i sam osjetio njezinu važnost u nevoljama vlastitoga životnog puta, Heschel je i znanstveno potvrdio proučavajući proročku sliku o Bogu, najprije u svojem doktorskom radu, a kasnije i u svojem najznačajnijem djelu *The Prophets* (1962.).²² Osnovna oznaka svijesti proroka o Bogu, kako je to uočio Heschel, jest Božji *pathos* koji se očituje kao oblik Božjega ponašanja po kojemu Bog pokazuje svoju osjećajnost i svoju privrženost čovjeku i svim drugim stvorenjima, a ljudsku suosjećajnost (*simpatiju*) prema drugim ljudima i stvorenjima postavlja kao put ostvarenja sličnosti s Bogom i nasljedovanje Božjega ponašanja (*halaka*)²³ prema svojim stvorenjima.²⁴

Utemeljujući svoju filozofiju na iskustvu Božje brige i na uvidu kako ta briga znači i to da je Bog dirnut nevoljama i djelima ljudskih bića, Heschel je postavio sasvim nov i revolucionaran nauk, provokativan i izazovan, kako židovskoj tako i kršćanskoj metafizici i teologiji uopće.²⁵

²² Heschelova je filozofija glavne pojmove preuzela od filozofa M. Schelera (1874.–1928.) koji je, želeći spasiti kognitivno dostojanstvo osobnih emocija, izvršio velik utjecaj na svoje suvremenike. Slijedeći filozofsku misao M. Schelera, a služeći se fenomenološkom metodom E. Husserla, Heschel je djelom *The Prophets* predstavio fenomenološko objašnjenje vlastitoga iskustva vjere, kao Židova vjernika, koje je povezano kako s halakičkom tradicijom, tako i s proročkom sviješću o Bogu. P. MENDES-FLOHR, *Philosophy and Theology of Judaism in Modern Times in Europe*, u: J. NEUSNER, A. J. AVERY-PECK, W. S. GREEN (ur.), *The Encyclopaedia of Judaism*, sv. 2, str. 1450.

²³ Halaka (hebr. Put) predstavlja sadržaj Talmuda, Midraša i kasnije rabinske literature za razliku od Hagade ili drugih egzegetskih i propovjedničkih spisa. U uobičajenom govoru pojam Halaka označava zbir svih židovskih zakonskih odredbi te obuhvaća propise židovskog načina života koji se tiču svih područja, od religioznih, ritualnih i etičkih do pravila koja reguliraju društvene odnose i poslovnu praksu. Halaka upućuje kako stvari učiniti i izvršiti pravedno. Ona predstavlja norme ponašanja. U svom izvornom obliku Halaka predstavlja i utjelovljuje produžetak Božjeg nacrtu reda u svijetu, kako ga izlaže Pismo, te daje pravila i upute glede pravednog i ispravnog unutarnjeg odnosa (1) između Boga i Izraela, (2) glede Izraela i unutarnjeg reda u njemu samome i (3) Izraelskog kućnog reda unutar vremena i prostora i društvenih okolnosti. Usp. *The Routledge Dictionary of Judaism*, str. 50.-51.

²⁴ Usp. G. F. THOMAS, *Philosophy and Theology*, u: *Theology Today* 30(1973.)3, str. 272.-277., 275.-276.

²⁵ Teološko razmišljanje o Bogu, koji preuzima inicijativu u božansko-ljudskom odnosu te se očituje kao Bog koji se s ljubavlju brine za ljudska bića, u to je vrijeme bila revolucionarno novo i svježije otkriće koje je A. J. Heschel »pronašao« razmatrajući proročke biblijske spise. Usp. J. C. MERKLE, *Abraham Joshua Heschel*, str. 6.

Uz Martina Bubera, Heschela možemo smatrati ocem moderne židovske duhovnosti i teologije.²⁶

Heschelova teologija, pa time i njegov ekološki nauk, prije svega temelji se na Bibliji koja se, prema njegovu mišljenju, »više bavi vremenom nego prostorom« i koja »gleda svijet u dimenziji vremena« te da nam, ukoliko želimo ispravno shvatiti biblijski nauk, valja prihvatiti biblijsku tvrdnju kako vrijeme i prostor imaju barem jednako značenje za život, ali i to da vrijeme samo po sebi ima vlastito značenje i vlastitu neovisnost o prostoru.²⁷ Zbog toga Heschelovo ekološko razmišljanje nije moguće odvojiti od teologije, budući da slika svijeta i odnos čovjeka prema svijetu u Židovstvu općenito pripada teološkoj definiciji čovjeka kao slike Božje, a njegovo ponašanje u svijetu prema ostalim stvorenjima propisano je zakonodavstvenim etičkim odredbama koje se temelje na Tori, prema kojima čovjek mora čuvati i brinuti se za povjereni mu svijet i sva stvorenja u njemu.²⁸

2. Posvećivanje stvorenja – temelj ekologije

Ekološko-teološki stavovi A. J. Heschela utemeljeni su prije svega na izvješćima o stvaranju u kojima sedmi dan stvaranja predstavlja vrhunac Božjega stvaralačkog djela te kao posvećen dan biva povlašteno vrijeme u kojemu se čovjek može susresti s Bogom. Biblija svjedoči kako je čovjek od svojega stvaranja povezan sa svim stvorenjima u stvorenomu svijetu, te je zbog toga pozvan veličati Boga i njegovu slavu što nadilazi prirodu. Čovjekova zadaća u svijetu jest prije svega slavljenje Boga te se ponajviše očituje u slavlju Šabata.²⁹ Šabat predstavlja vrijeme u kojemu

²⁶ U svojim teološkim razmišljanjima Heschel se ponajprije zauzimao za ponovno vrjednovanje i usvajanje biblijskih i rabinskih izraza židovske teološke baštine, otkrivanjem i spajanjem tih pojmova i izričaja u svijetlu hasidskoga nasljeđa koje je usvojio u mladosti, misticizma, suvremene fenomenologije s dozom egzistencijalizma, kako bi od njih stvorio zamjetljiv i izrazito suvremen način izražavanja teološke misli, razumljiv čovjeku današnjice. Njegovo označavanje Božje naravi kao »pathosa«, tj. opisivanje Boga slikom onoga koji brine, koji se pruža i daje, koji je ranjiv i trpi neuspjeh, u to je doba prilično neuobičajeno, ali u isto vrijeme to je vrlo primjetljiva i prihvatljiva primjena biblijske slike o Bogu suvremenom čovjeku. N. GILLMAN, *Contemporary Jewish Theology*, u: J. NEUSNER, A. AVERY-PECK (ur.), *The Blackwell companion to Judaism*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003., str. 443.

²⁷ A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 7.

²⁸ Heschelova se ekologija ne može odvojiti od teologije, a ljudsko ponašanje prema stvorenjima pripada području religioznoga/vjerničkoga življenja. Heschel kaže: »Vjera Židova ne pokazuje put prema izlasku iz ovoga svijeta, nego je to put postojanja unutar i iznad ovoga svijeta; nije to odbacivanje nego nadilaženje civilizacije... Šabat je dan u kojem mi učimo umjetnost nadilaženja civilizacije.« A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 27.; Usp. H. TIROSH-SAMUELSON, *Ethics, Environmental*, u: J. R. BASKIN, *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011., str. 161.-162.

²⁹ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 24.

čovjek, stvoren da bude sličan Bogu, tu svoju sličnost na najkvalitetniji način postiže upravo time jer se kao i Bog nesebično ponaša prema drugim stvorenjima.³⁰ Odustajući od rada i promjena koje svojim radom u svijet unosi, čovjek se na Šabat predaje divljenju i čuđenju u poniznosti, smatrajući sebe i druga ljudska stvorenja članovima kozmičkoga zajedništva. Posvećujući vrijeme Bogu u slavlju Šabata, čovjek posvećuje svijet.³¹ Te stavove nije dovoljno samo potvrđivati teoretski, nego ih je potrebno provoditi kroz životne stavove, kroz djelatnu vjeru.

2.1. VJERA – PODRUČJE SUSRETA ČOVJEKA I STVORENJA

Heschel je kao prvi problem suvremene vjere svojih sunarodnjaka uočio i kritizirao njihovo pristajanje uz zavodničku moć stvari, a zaboravljanje duhovne dimenzije u vjeri Židova.³² Djelo *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man*, objavljeno u Americi 1951. godine, koje smo uzeli kao predmet našega promatranja ekološko-teološkoga nauka A. J. Heschela, iako obimom kratko, predstavlja cjelovit prikaz i opis smisla postojanja židovstva i filozofije života koja se na tom smislu temelji. U njemu Heschel predstavlja prednosti koje čovjek doživljava ukoliko obdržava Šabat i upozorava na nedostatke ukoliko to ne čini.

Svijet je, prema Heschelu, doduše, stvoren i završen, međutim svrha njegova stvaranja još nije ostvarena. Za postizanje svrhe stvaranja Bog treba čovjeka i njegovu pomoć. Život je poput gline, tvrdi Heschel, a pravednost je kalup prema kojemu Bog želi oblikovati povijest njegova postojanja. Božji poziv na milosrđe i pravednost čovjek ostvaruje u povijesti i u vremenu. Oblikovanjem i usmjeravanjem svijeta prema pravednosti čovjek može izvršiti svoje poslanje koje mu je Bog u svijetu povjerio, a time pomaže Bogu u ostvarenju svrhe postojanja svijeta i svih drugih stvorenja.³³ Suradnja čovjeka s Bogom, suradnja ljudi međusobno i suradnja ljudi sa svijetom, koji je Bog stvorio, stoje na istom temelju i očituju isti čovjekov stav,

³⁰ Usp. B. S. WILKS, *Sabbath: A Gift of Time*, Tate Publishing, Mustang, Oklahoma, 2010., str. 56.

³¹ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 16.

³² U eseju *The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe*, koji je objavljen u Americi 1950. godine, on neprestano i ponovno upozorava svoje sunarodnjake na potrebu obnove i raspirivanja duhovne dimenzije židovske vjere, smatrajući kako je upravo duhovnost židovstva pripada identitetu svakog njezina pripadnika. Heschel smatra kako je bit Židova u stvari duhovni čin. Biti Židov, tvrdi Heschel, znači primjećivati duhovnu dimenziju, osjećati dušu u svemu. Usp. K. KOLTUN-FROMM, *Material culture and Jewish thought in America*, Indiana University Press, Indianapolis, 2010., str. 143.

³³ U židovskoj rabinskoj tradiciji i učenju o izvršavanju Zakona pojam *Tikkun Olam* – izlječenje i popravljavanje svijeta – odnosi se ne samo na odgovornost Židova za njihovo moralno ponašanje i duhovnu i materijanu dobrobit samo njihova naroda, nego i na odgovornost i potrebu brige za dobrobit cjelokupnoga ljudskog društva. U kršćanskoj teologiji sličan je pojmu *imitatio Dei*. Usp. E. RACKMAN, M. BROJDE, A. L. FISHKIN, *Halakhah, Law in Judaism*, str. 939.-949. 944.

a to je proslava Boga stvoritelja koja svoj vrhunac dostiže u slavlju sedmoga dana, Dana Gospodnjega, *Šabata*.³⁴

Neobdržavanje Šabata, nasuprot tomu, smatra Heschel, ugrožava ljudsku egzistenciju jer čovjek sam biva pobijeden i porobljen vlastitim uspjesima te postaje žrtva rada vlastitih ruku i vlastitoga nastojanja.³⁵ Prema Heschelu, židovstvo poučava svakog čovjeka i čitav ljudski rod kako se Boga ne može otkriti u svijetu stvari, nego ga valja tražiti u području vremena koje je posvećeno Bogu, što se na najkvalitetniji način ostvaruje u slavlju Šabata.³⁶ Heschel smatra kako obdržavanje Šabata nije samo sustav pravila židovskoga vjerničkog ponašanja, nego je sredstvo i način razvijanja brižne osjetljivosti za svetost ljudskoga života i svih stvorenja, dano na pomoć svim ljudima i svim generacijama kako bi izbjegli katastrofe bilo osobnih, nacionalnih ili sveopćih razmjera.³⁷

2.2. ŠABAT - VRIJEME I PROSTOR SVETOSTI

Iako A. J. Heschel nije sistematski izlagao svoje ideje kao ekološke, u njegovim mislima možemo pronaći mnogo ideja na kojima se ekološka teologija temelji i

³⁴ »Šabat poučava sva bića koga trebaju slaviti i hvaliti.« A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 24. U daljnjem tekstu ćemo upotrebljavati hrvatsku transkripciju za prvi dan židovskog tjedna, Šabat.

³⁵ Usp. *isto*, str. 27.

³⁶ Već je samo poštivanje *Šabata* svojevrsno obraćenje jer u sebi podrazumijeva prestanak aktivnosti i bavljenja svijetom kojim je čovjek zaokupljen tijekom radnoga tjedna i otvorenost priznavanju Božjega suvereniteta i vladanja svim stvorenjima te prepoznavanje trenutka u kojemu Bog iščekuje onoga koji gleda dalje i dublje od stvari u prostoru, a na koje inače troši svoje vrijeme. Tako *Šabat* postaje u isto vrijeme i trenutak obraćenja, ali i trenutak nagrade, jer se u isti čas i jedno i drugo događa. Čovjek se obraća Bogu i u isto vrijeme biva nagrađen njegovom prisutnošću. Iako cijelo vrijeme i svaki njegov trenutak krije u sebi mogućnost obrata ponašanja (*tešuva*), *Šabat* predstavlja ono vrijeme u kojemu čovjek može doživjeti i shvatiti koje su posljedice i koja je nagrada drugaćijega ponašanja, tj. ponašanja u skladu s Božjim naumom i sa svrhom svijeta. Tako poštivanje i slavljenje *Šabata* zahtijeva od čovjeka obrat i udaljšavanje od robovanja stvarima i novcu, a otvaranje sebe drugoj dimenziji, dimenziji duha. Usp. *isto*, str. 4.; Usp. B. S. WILKS, *Sabbath: A Gift of Time*, str. 56.-57.

³⁷ Činjenica da je židovski narod preživio, unatoč patnjama i progonstvu, sama je po sebi proslava i posvećenje Božjega imena i ispovijest vjere u Boga, gospodara povijesti. Stoga je sudbina židovskoga naroda u isto vrijeme i znak i poslanje. Ono što se dogodilo židovskom narodu, dogodit će se cijelomu svijetu. Jer Židovi, smatra Heschel, da bi uopće ostali i opstali kao narod, ne smiju biti samo običan narod, nego moraju biti više od toga. Njihova je sudbina biti sveti narod, koji svojim subotnjim slavljem čitavom svijetu poručuje kakva je sudbina zanemarivanja od Boga postavljenih zakona glede odnosa prema stvorenjima, a koja je nagrada njihova obdržavanja. Ukoliko bi svi ljudi, a ne samo Židovi, zaključuje Heschel, duhom prionuli uz pravila obdržavanja Šabata, tada bi se u budućnosti moglo izbjeći ponavljanje djela sličnih Holokaustu, kojega je doživio židovski narod. Usp. E. K. KAPLAN, *Spiritual radical*, str. 99.

razvija.³⁸ Naime, svijet u kojemu živi današnji naraštaj ljudi ugrožen je i nalazi se u neprestanoj opasnosti uništenja, primijetio je već sredinom prošloga stoljeća A. J. Heschel, te za spas čovjeka i okoliša njegova života predložio drugačiji sustav vrijednosti koji u obzir ne uzima samo prostor, nego kao bit i srce postojanja postavlja vrijeme, jer »moć koju postižemo u svijetu prostora prestaje odmah čim dođemo do granice vremena«³⁹. Heschel primjećuje kako se »tehnička civilizacija prvotno temelji na želji čovjeka da podloži i upravlja silama prirode«, međutim »život odlazi u krivom smjeru ukoliko naša jedina briga postane upravljanje i pribavljanje prostornih stvari«.⁴⁰

Nije namjera A. J. Heschela podcijeniti svijet prostora i zanemariti blagoslov i dobrotvornost njihova posjedovanja, jer bi to bilo obezvrjednjivanje djela stvaranja koja je Bog, stvarajući ih, prepoznao i prozvao dobrima, nego naglasiti kako čovjek ne smije shvaćati svijet samo pod tim vidom nego, za potpuno shvaćanje stvarnosti svijeta, valja svijet gledati pod vidom vremena – *sub specie temporis*. Heschel kaže: »Vrijeme i prostor međuovisni su i povezani. Previdjeti jedno od toga dvoga znači biti djelomično slijep. (...) Ne smijemo zaboraviti kako nije stvar ono što daje značajnost nekom trenutku, nego trenutak daje značenje stvarima.«⁴¹

Židovstvo je religija vremena koja ima cilj posvećivanje vremena, tvrdi Heschel, i dodaje: »Židovstvo nas uči kako biti privrženi i u dodiru sa svetošću u vremenu, kako biti povezani sa svetim događajima, a napose kako posvetiti vrijeme održavanjem Šabata, Dana Gospodnjega, koji je Bog blagoslovio i učinio svetim. Stoga, Heschelova ekološka teologija smatra svijet stvari svetim, ali samo ako je taj svijet posvećen u vremenu. »U izvješću o stvaranju nigdje nije zabilježeno kako je Bog ijednu stvar prostora prozvao ili podario oznakom svetosti« osim sedmoga dana – Šabata. Zbog toga je upravo Šabat polazište iz kojega A. J. Heschel promatra svijet i na kojemu gradi svoju ekološku teologiju, te Dan Gospodnji smatra vrhuncem stvaranja i trenutkom očitovanja Božje svetosti kad se ponajprije posvećuje vrijeme, zatim čovjek i konačno prostor i stvari.⁴² Ukoliko čovjek želi postići svetost i

³⁸ Na temelju Heschelove teologije, njegovi su učenici pokrenuli edukacijske programe i ustanovili Centar za poučavanje i upravljanje okolišem u Tel Avivu, odakle je izrasla ideja o židovskom pokretu za okoliš. H. TIROSH-SAMUELSON, Judaism, u: R. S. GOTTLIEB, *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford University Press, Oxford, 2006., str. 52.-53.

³⁹ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 3.

⁴⁰ Usp. isto, str. 3.-4.

⁴¹ Usp. isto, str. 6.

⁴² Svetost vremena dolazi prva, svetost čovjeka dolazi druga, a svetost prostora na kraju. (...) Značenje je Šabata slaviti radije vrijeme nego prostor. Šest dana u tjednu živimo pod vlašću prostornih stvari. Na Šabat pokušavamo postati usklađeni sa svetošću u vremenu. To je dan na koji smo pozvani imati udjela u onomu što je vječno u vremenu, okrenuti se od plodova stvaranja prema samoj tajni stvaranja, od svijeta stvorenja prema stvaranju svijeta. Usp. isto, str. 9.-10.

pravednost, te time izbjeci opasnost izdaje i uništenja vlastitoga života, on mora naučiti ostavljati posao i rad svojih ruku i shvatiti kako je svijet već stvoren i kako će opstati i bez njegove pomoći. Šest mu je dana u tjednu boriti se sa svijetom, crpeći dobit iz zemlje, a na Šabat mu je brinuti se o sjemenu vječnosti koje je posijano u njegovu dušu. »Šest dana u tjednu tražimo načina kao gospodariti svijetom, a sedmoga dana pokušavamo gospodariti samima sobom«, kaže Heschel.⁴³

Biblijski duh, napominje Heschel, za razliku od duha tehničke civilizacije koja odmaranje od rada smatra sredstvom obnove snage za nove napore i novi rad, odmor promatra kao cilj koji sam u sebi krije vlastitu vrijednost i svrhovitost. Šabat nema svrhu odmora radi rada, nego je odmor sam po sebi svrhovit radi života, jer se njime slavi završetak stvaranja neba i zemlje. Stoga Šabat nije radi dana u tjednu, nego su dani u tjednu radi Šabata. Šabat nije prekid života, nego njegov vrhunac. To je dan slavlja, dan radosti i doživljavanja užitka, dan ljubavi, odanosti i nadahnuća, dan osjećanja blizine vječnosti, dan uživanja i duše i tijela.⁴⁴

Heschel kaže kako je Šabat u isto vrijeme i »dan duše jednako kao i dan tijela; uгода i zadovoljstvo sastavni su dijelovi obdržavanja Šabata. Čovjek u svojoj cjelovitosti i cjelokupnoj svojoj djelatnosti mora uživati u blagoslovima. (...) Duša ne može slaviti sama, nego i tijelo mora biti pozvano sudjelovati u radostima Šabata.«⁴⁵ Time Heschel potvrđuje biblijski i tradicionalni rabinski nauk glede stvaranja svijeta i glede čovjekove povezanosti sa svim stvorenjima u njemu. Heschelovu teologiju, koja veliča Boga i njegovu slavu koja nadilazi prirodu, a čovjeka upravlja prema divljenju i čuđenju te ljude smatra članovima kozmičkoga zajedništva, naglašavajući poniznost kao poželjan stav prema svijetu stvorenja, možemo smatrati u najmanju ruku ekološki osjetljivom.⁴⁶ Značajno pak za Heschelovu ekološku teologiju, utemeljenu na slavlju Šabata, jest stalno naglašavanje povezanosti vremena i prostora, vjerničkoga života i etičkoga ponašanja prema prirodi i stvorenjima. Heschelova ekologija proizlazi iz holističkoga shvaćanja svijeta i čovjeka koji svoj vrhunac dostiže u slavljenju Šabata, koji je dan proslave ljudske naklonosti i brizi za svijet.

⁴³ Usp. *isto*, str. 13.

⁴⁴ Usp. *isto*, str. 14.-18.

⁴⁵ Usp. *isto*, str. 19.

⁴⁶ Štoviše, židovska ekološka etika, kako je naučavao A. J. Heschel, mora biti poštovanje i izvršavanje Tore (*torat hayyim*), skupa pravila i zakona koji uistinu podupiru i poboljšavaju život. Ta pravila čovjekova ponašanja proizlaze iz jedinstvenoga položaja čovjeka kao slike Božje unutar sustava Božjih stvorova koji od čovjeka zahtijeva odgovornost prema svim bićima, da priznajući njihovu raznolikost nastoji na potrebi zaštite onih koja su najslabija i najugroženija. Usp. H. TIROSH-SAMUELSON, *Ethics, Environmental*, str. 161.-162.

Na taj dan čovjek ništa ne stvara, ništa ne uništava, nego slavi bogatstvo i izdašnost darova koje mu zemlja pruža.⁴⁷

Za Heschela nema ekologije bez vjere, a vjera koja se očituje u ispravnomu obdržavanju Šabata, ukoliko barem nije ekološki osjetljiva i ukoliko se ne zauzima za dobrobit svih stvorenja, nije prava vjera, jer u bit obdržavanja Šabata ne spada samo čovjekov odnos prema prirodi, nego prije svega njegov odnos prema njezinu Stvoritelju.⁴⁸ Stoga Heschel naglašava kako odustajanje od rada za vrijeme Šabata nije podcjenjivanje rada, nego njegovo priznanje i božanska potvrda njegove vrijednosti. Dužnost rada tijekom šest radnih dana jednako je dio Božjega Saveza s čovjekom, kao i dužnost ustezanja od rada u sedmi dan.⁴⁹ Odustajanjem od rada, čovjek posvećuje prirodu, oslobađa je i vraća u autentično stanje sudjelovanja u blagoslovu sklada i mira. »Šabat je dan harmonije i mira, mira između čovjeka i čovjeka, mira unutar čovjeka i mira sa svim stvarima. Na sedmi dan čovjek nema pravo čačkati po Božjemu svijetu, mijenjati stanje fizičkih stvari. (...) Šabat je više nego primirje, više nego međuigra; to je duboka svjesna i namjerna skladnost čovjeka i svijeta, suosjećanje sa svim stvarima i sudjelovanje u duhu koji ujedinjuje ono što je ispod i ono što je iznad. Sve što je u svijetu božansko donosi se u zajedništvo s Bogom. To je Šabat, to je prava sreća i radost cijeloga svemira«, zaključuje Heschel.⁵⁰

Heschel, stoga, predlaže suvremenicima svojega naroda, ali i svim drugim ljudima, potrebu ispunjavanja vremena duhom, a ne prostornim stvarima. Stvoreni je svijet u isto vrijeme i prolazan i vječan. Zadatak je čovjeka u svijetu »kako promijeniti vrijeme u vječnost, a ne kako ispuniti prostor zgradama, mostovima i cestama; a rješenje problema leži u proučavanju i molitvi prije negoli u mjerenju i tehnici«⁵¹.

⁴⁷ Ništa se ne stvara, to nas podsjeća na vrhovnu vlast Boga Stvoritelja i na našu nedostatnost u usporedbi s njim. Ništa se ne uništava, to nas podsjeća da stvorenja ovoga svijeta nisu naša i da ne spada na nas da ih upropaštavamo. Uživamo izdašnost darova zemlje, to nas podsjeća da naš rad, ako ga i pravedno izvršavamo, uvijek i sve više donosi na vidjelo Božje bogatstvo i obilje koje i inače uživamo, ali ne zbog našega rada, nego samo zbog Božje dobrote koja je konačni izvor svega blaga. Usp. D. EHRENFELD, P. J. BENTLEY, *Judaism and the Practice of Stewardship*, u: D. CLOWNEY, P. MOSTO (ur.), *Earthcare: An Anthology in Environmental Ethics*, Rowman & Littlefield, Plymouth, 2009., str. 63.-71., 69.; Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 28.-29.

⁴⁸ Bez Šabata briga o stvorenjima u praksi je potkupljiva i nestabilna. Svijest o Šabatu u radne dane unosi područje vremena, a s njim i pripadajući osjećaj za uzdržavanje i ograničavanje na brigu i čuvanje, na služenje. Šabat definira odnose između slugu i Gospodara. Šabat, na koncu, ispunjava i potvrđuje mudrost u odnosu na okoliš. Usp. D. EHRENFELD, P. J. BENTLEY, *Judaism and the Practice of Stewardship*, str. 70.

⁴⁹ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 28.

⁵⁰ Usp. *isto*, str. 31.-32.

⁵¹ »Svijet je prolazan, ali ono po čemu je svijet stvoren – po riječi Božjoj – svijet je vječan. Vječnost se postiže posvećivanjem svojega života riječi Božjoj, pružavanjem Tore.« *Isto*, str. 41.

Premda bi takvo gledište moglo dovesti do mišljenja kako Heschel predlaže izvjesni oblik »bijega od svijeta« u duhovni život i osudu svjetovnih aktivnosti⁵², on ipak čvrsto ostaje na tlu i u stvarnosti govoreći kako »je svijet s ove strane neba vrijedan i kako je u njemu potrebno raditi i djelovati«⁵³. Međutim, naslanjajući se na biblijsko iskustvo svojega naroda on ustvrđuje kao je »unatoč svojemu priklanjanju vremenitim stvarima uvijek postojala sudbina koja je spašavala izraelski narod, a to je obveza dublja od svih interesa – obveza Šabata. Ta je obveza ujedno i odgovor problemu civilizacije: ne bježanje od područja prostora, nego raditi sa stvarima prostora, ali ljubiti vječnost. Stvari su naše oruđe; vječnost, Šabat, je naša supruga. Izrael je zaručen s vječnošću. Čak i onda kad su šest dana posvećeni i zaokupljeni svjetskim brigama, sedmi dan polaže pravo na njihovu dušu.«⁵⁴

Heschel smatra kako Šabat nije samo skup zakonskih obveza za one koji pripadaju židovskoj tradiciji i vjeri, nego sveopći poziv upućen svakom čovjeku te najkvalitetniji navještaj nade čitavomu čovječanstvu koje se nalazi u ekonomskoj borbi, ali i navještaj nade za svijet prirode i svih stvorenja koji može dovesti do boljih i pravednijih odnosa u čitavomu svemiru.⁵⁵

Za sliku potrebe čovjeka za Šabatom Heschel uporabljuje sliku sklapanja braka koja u biblijskoj teologiji označava sklapanje savezničkoga odnosa između Boga i čovjeka. Svetkovanje Šabata slično je zarukama mladenaca u kojima se jedno drugom posvećuju i spajaju sudbinu svojih života u jedno. To zajedništvo pripada jednako i vremenskom i prostornom području jer obuhvaća uzajamno primanje i davanje čitava života mladenaca. Budući da je određeno na samom početku svijeta, ono je neraskidivo, jer ga je Bog svojim stvaranjem ustanovio. »Šest dana postoji za prostor i stvari, a sedmi je dan za čovjeka« (...) »Šabat je jednako važan i čovjeku i Bogu. On je znak savezništva u koji su i jedan i drugi ušli.« Šabat je, prema Heschelu, uspoređen sa slikom ženidbe, vrijeme u kojemu se ostvaruje svetost cjelokupnoga svijeta, jer ga je stvaranjem Bog posvetio, ali i vrijeme koje treba čovjeka da on sa svoje strane tu svetost upotpuni. Bez Boga nema svetosti u našem svijetu vremena, no isto tako bez čovjeka, ukoliko njegovi dani rada ne završavaju Šabatom, nema svetosti u svijetu prostora. Kao što bračnoj odaji, bez obzira što je uređena i nakićena,

⁵² Usp. K. KOLTUN-FROMM, *Material culture and Jewish thought in America*, str. 168.

⁵³ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 47.

⁵⁴ Usp. isto, str. 48. »Nakon što je djelo stvaranja dovršeno, Sedmi dan zamoli: Gospodaru svemira, sve što si stvorio u parovima je; svakom si danu u tjednu darovao njegov par (supruga/u); samo sam ja ostavljen sam. A Bog odgovori: Tvoj će par (suprug/a) biti zajednica izraelskoga naroda.« Isto, str. 51.

⁵⁵ Usp. R. BRANSON, *The Sabbath in modern Jewish Theology*, u: K. A. STRAND, D. A. AUGSBURGER (ur.), *Sabbath in Scripture and history*, Review and Herald Publishing Association, Washington, 1982., str. 266.-277., 274.

nedostaje mladenka i mladoženja, tako i svijetu stvari, koje su uređene i poslagane ljudskim radom i naporom, nedostaje Šabat da bude dovršen i spreman za slavlje vjenčanja, kaže A. J. Heschel.⁵⁶

U životu po duhu Šabata, Heschel vidi jedni održivi način ljudskoga života u kojemu i čovjeku i stvorenjima biva priznato njihovo pravo dostojanstvo i u kojemu i čovjek i priroda doživljavaju uzajamno priznanje vlastite vrijednosti i vlastite svrhe postojanja.⁵⁷ Stoga ekologija, ukoliko doista želi biti nauk i uputa za očuvanje reda u stvorenomu svijetu te pružiti čovjeku spasonosni put prema izbavljenju od prijetećih opasnosti prouzročenih ljudskim lošim odnosom prema stvorenjima, ne smije pasti u napast promatranja svijeta i čovjeka samo u svjetlu njihove uloge i službe unutar svijeta prostora, nego promicati i potvrđivati ljudsku potrebu za uspostavom svetosti stvari u vremenu, koja se očituje u slavlju Šabata. Tako Heschel dovodi ekologiju u čvrstu vezu s teologijom ističući kako i jedna i druga, ukoliko nisu povezane, gube svoju iskonsku vrijednost i značenje, pa se ekologija svodi na izričaj čovjekove »spacijalne kulture«, a teologija na govor ljudske »temporalne osamljenosti«.⁵⁸

2.3. OD OKOLIŠA PREMA UMREŽENOSTI STVORENJA

Iako je A. J. Heschel davno prije (1951. godine) upozorio kako krivo shvaćanje Božjega poslanja čovjeka u svijetu da vlada stvarima prostora, a smetne li s uma čovjekov stvarni poziv da, prema sličnosti s Bogom, bude posvetitelj stvari u vremenu, dovodi do degradacije, obescjenjivanja i čovjeka i stvorenja te ih dovodi u opasnost (samo)uništenja,⁵⁹ tek je povjesničar L. White 1967. godine, svojim provokativnim člankom objavljenim u časopisu *Science* pod naslovom *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*⁶⁰ potaknuo židove, ali i kršćane, na ozbiljnije i jasnije artikuliranje nauka o čovjekovu položaju unutar stvorenoga svijeta i njegovu ispravnom odnosu

⁵⁶ Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 52.-54.

⁵⁷ Usp. D. K. RAY, *It's about time, Reflections on a Theology of Rest*, u: D. K. RAY (ur.), *Theology That Matters: Ecology, Economy, and God*, Fortress Press, Augsburg, 2006., str. 154.-171., 170.

⁵⁸ Usp. K. KOLTUN-FROMM, *Material culture and Jewish thought in America*, str. 172.-174.

⁵⁹ »Ništa nije korisnije od moći, ali ništa od nje nije užasnije. Često smo trpjeli od poniženja radi siromaštva, a sada smo u opasnosti biti poniženi zbog moći. Sreća je u ljubavi prema radu, ali i bijeda u ljubavi prema dobitku. Mnoga srca i mnogi vrčevi razbijeni su na izvoru profita. Prodajući se u ropstvo stvarima, čovjek postaje alat koji je polomljen već na svojem izvoru. Tehnička civilizacija prije svega proizlazi iz čovjekove želje da podloži i upravlja silama prirode. (...) Doista, znamo što činiti s prostorom, ali ne znamo što ćemo s vremenom, osim da ga podložimo i učinimo slugom prostora.« A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 3.-5.

⁶⁰ Usp. L. WHITE, *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, u: *Science* 155(1967.)1, str. 1203.-1207.

prema stvorenjima. Premda su reakcije i s židovske i s kršćanske strane bile usmjerene prema dokazivanju kako religiozni nauk njihove tradicije ima pozitivan stav prema prirodi, ipak su mnogi utvrdili kako praksa pokazuje drugačije rezultate i kako je shvaćanje istinskoga religioznog nauka, koji proizlazi iz biblijskoga teksta o stvaranju, često zatamnjeno i opterećeno stavovima i djelovanjima iz tumačenja i primjena koje su plod utjecaja drugih i drugačijih misaonih tradicija i vrijednosnih sustava, kao što su primjerice grčka filozofija, suvremena znanost, kapitalizam, konsumerizam i patrijarhalni svjetonazor.⁶¹

Čovjekova obveza brige o stvorenjima, koju je A. J. Heschel izrazio prije početaka teološkoga govora o ekološkim problemima, potiče iz teološki ispravnoga shvaćanja Božje riječi unutar svijeta stvari jer, kaže on, »religiozna misao ne može si dopustiti blisku povezanost sa silama mašte«⁶². Kad je riječ o religiji i religijskomu jeziku uvijek valja imati na umu kako se pojmovi i riječi ne odnose toliko na konkretne činjenice, jer je u religijskomu govoru riječ o metaforama i slikama koje imaju svrhu na zoran način prikazati stvarnost koja se događa, što proizlazi iz shvaćanja da je Bog Izraela Bog povijesti, Bog niza događanja u vremenu.⁶³ Takav način govora upotrebljuje se »u želji prenošenja više od onoga što bi razum mogao vizualizirati ili riječi izreći. (...) Metaforičko uprimjeravanje ne utvrđuje činjenicu, ono utvrđuje vrijednost (...) stavljaajući u riječi predragocjenost prisutnosti Božje u svijetu koja je otvorena ljudskoj duši.« Duši je tako, kaže Heschel, otvorena mogućnost odgovora Bogu s osjećajima prijateljstva i ljubavi, i divljenja, ali i s istim osjećajima pristup stvarima i drugim stvorenjima oko sebe.⁶⁴

Slavlje Šabata, koje je i zakonska obveza, ali i duhovno uživanje, već svojom pripravom, nadrasla zakonsku obvezu te prerasta u radosno iščekivanje i dočekivanje, ono pak zadržava i legalno i duhovno značenje, ne odvajajući jedno od drugoga. No ljudski razum, koji je slab, često jedno od drugoga razdvaja i unosi podijeljenost duha.⁶⁵ Zakon Šabata pokušava usmjeriti tijelo i razum prema dimenziji svetosti. On nas pokušava poučiti da čovjek postoji ne samo u odnosu naspram prirode, nego i u odnosu naspram njezina Stvoritelja. Stvari koje su stvorene tijekom šest dana Bog smatra *dobrima*, što nije njihovo posljednje stanje, nego je njihova krajnja dimenzija *svetost*, kakvima su pozvane biti učinjene sedmoga dana. Stoga zakonska obveza Šabata, naša tijela, koja pripadaju prostoru, dovodi pred mogućnost ulaska

⁶¹ Usp. L. TROSTER, *From Apologetics to New Spirituality: Trends in Jewish Environmental Theology*, Coalition on the Environment and Jewish Life, New York, 2004., str. 5.-6.

⁶² Usp. A. J. HESCHEL, *The Sabbath*, str. 59.

⁶³ Usp. *isto*, str. 8.

⁶⁴ Usp. *isto*, str. 60.

⁶⁵ Usp. *isto*, str. 62. i 70.

u dimenziju vremena i otvara priliku posvećenja života, uzdižući ih s razine *dobra* u razine *svetosti*, samo ukoliko ih, namjerno odustajući od njihove profanosti, takvima smatramo i shvaćamo.⁶⁶

Budući da je svijet nastao i postoji neovisno o čovjeku, jer svoju opstojnost ne duguje njegovu djelovanju i njegovoj snazi, nego Božjoj, on ne može opstojati bez svetosti koju je Bog u njega utkao, stvarajući ga tijekom šest dana. Kao što Šabat nije sveti dan zbog ljudskoga nastojanja, nego zbog toga što ga je Bog posvetio, tako i čitavo stvorenje, njegov opstanak, ovisi o svetosti prema kojoj su upravljani svi zakoni utkani u stvorenja i prirodna događanja. Stoga zaključuje Heschel: »Da nema svetosti, ne bi bilo ni prirode, ni njezine veličine.«⁶⁷ Jer svetost ne proizlazi iz naravi samih stvari, nego je plod stalnoga stajanja u odnosu s Bogom.⁶⁸ Tako svetost, kako biblijska vjera svjedoči, može biti prenesena i na stvari izričitim činom čovjeka koji stvari i vremena u obliku blagdana posvećuje. Svetost Šabata, pak ne ovisi o čovjeku. Šabat je sveti dan, bez obzira slavio ga čovjek ili ne. Isto je tako, tvrdi Heschel, i sa svim drugim stvorenjima. Čovjek osjeća njihovu svetost kada im ne pristupa kao stvarima, nego kao znakovima Božje prisutnosti. Ona postaju sveta za čovjeka kada ih on svetima prepozna. Ona su sveta zbog Boga, zbog njega koji ih je stvorio i koji ih u životu uzdržava, ali sveta za čovjeka jer on u njima vidi Božju djelatnost, način Božjega postupanja i ponašanja.⁶⁹

Svetost stvorenja nije nešto što se nalazi izvan čovjeka i izvan stvorenja. Heschel tvrdi kako stvorenja nisu sveta izvan nas, nego nama, pa bi pobožno i ponizno promatranje svetosti svijeta kao nečega što se nalazi izvan svijeta i izvan nas bilo sasvim neprikladno i neskladno s biblijskom vjerom. Svetost Šabata nije u promatranju ljepote dana, nego u slavljenju prisutnosti Božje, u donošenju vlastitoga života u Božju prisutnost. Sukladno tomu, svetost stvorenja nije u primjećivanju njihove ljepote i veličine, nego u primjećivanju Božje prisutnosti u svijetu. Ono što mi jesmo, kaže Heschel, ovisi o onomu što je Šabat nama.⁷⁰ Čovjekova mogućnost slavljenja i primjećivanja Božje prisutnosti u svijetu ovisi o njegovu stavu prema stvarima, o njegovu stavu prema stvorenjima koja zajedno s njim u svijetu postoje. Heschel

⁶⁶ Usp. *isto*, str. 74.-75. Heschel s tugom primjećuje kako oni koji smatraju primjećivanje duha u obliku vremena samo idejom nastalom u razumu čovjeka, ne mogu drugačije zaključiti nego da je i Bog samo stvar među drugim stvarima. »Obično mislimo kako je zemlja naša majka, da je vrijeme novac, a profit naš prijatelj. Sedmi dan je podsjetnik da je Bog naš Otac, da je vrijeme život, a duh naš životni suputnik.« Usp. *isto*, str. 76.

⁶⁷ *Isto*, str. 76.

⁶⁸ Usp. *isto*, str. 81.-82.

⁶⁹ »Osjećaj za svetost u vremenu izražava se na isti način na koji se slavi Šabat.« *Isto*, str. 82.

⁷⁰ Usp. *isto*, str. 87.-88.

smatra kako je najveća opasnost za čovjeka žudjeti i željeti stvari prostora, a izgubiti želju za stvarima vremena. Odredba Dekaloga, koja govori o ljudskim željama, proglašena je dvostrukim ponavljanjem riječi »Ne poželi...«, a odnosi se na stvari i imovinu koja pripada drugomu. S druge pak strane, trećina odredbi Dekaloga posvećena je slavlju Šabata. Heschel u toj činjenici nalazi razlog, u skladu s židovskom tradicijom, zaključiti kako je čovjeku potrebno ne žuditi za stvarima prostora nego svoju žudnju usmjeriti na stvari vremena. Šabat je dan koji je Gospodin proglasio željenim danom, a odnose koji se u slavljenju Šabata događaju željenim odnosima u svijetu i među ljudima.⁷¹

Čovjek koji Božju blizinu doživljava samo kroz vidljive slike, te s Božjom prisutnošću povezuje prirodne pojave, nalazi se u svijetu stvari i prostora, nije u mogućnosti upoznavanja Boga koji se objavio kao Bog povijesti, kao Bog događanja u vremenu, kao Bog kojega ni jedna slika, ni bilo kakav lik stvorenja ne može zamijeniti i istinito prikazati. Biblija svjedoči o Bogu koji se pojavljuje kao stvoritelj stvari u vremenu, te ga čovjek jedino tako može susresti i prepoznati. Stoga, vrijeme nije sredstvo mjerenja, nego prostor u kojemu sve, i čovjek i sve stvari, sva stvorenja borave i postoje.⁷² Zbog toga stvorenja nisu samo izvanjski okoliš ljudskoga života, nego je čovjek sa svime što ga okružuje životno povezan – umrežen u mreži i prostoru vremena. Umreženost čovjeka sa stvorenjima u vremenu je obostrano sudbonosna i od egzistencijalnoga je značenja. Heschel kaže: »Potrebna je posebna pozornost i svijest kako bismo prepoznali značenje vremena. Mi svi živimo u njemu i svi smo svojim postojanjem jednako vezani uz vrijeme toliko da ga često ne uspijevamo primijetiti. Svijet prostora, koji okružuje naše postojanje, nije ništa drugo do dio našega življenja, dio vremena koje nam preostaje. (...) Postojanje i život nije moguće objasniti samo po sebi, nego samo kroz vrijeme. U trenucima intelektualne usredotočenosti, kad zatvorimo oči, u mogućnosti smo pojmiti vrijeme bez prostora, ali nikada nismo u mogućnosti pojmiti prostor bez vremena. Duhovnom oku prostor je zamrznuto vrijeme, a sve su stvari okamenjeni događaji. (...) Naš svijet jest svijet prostora koji se kreće kroz vrijeme – od Početka do Kraja Dana.«⁷³

Svijet stvari i stvorenja svijet je koji čovjeku posreduje osjećaj vremenitosti, prolaznosti i nestajanja, i dok stvari nestaju unutar vremena, samo se vrijeme ne mijenja i ne nestaje. Tako ne možemo govoriti o prolaznosti vremena, nego o prolaznosti prostora i stvari kroz vrijeme. Vrijeme ne umire i ne nestaje, nego ljudsko tijelo umire u vremenu jer je vremenitost oznaka svijeta prostora, oznaka stvari u prostoru, a samo vrijeme nedjeljivo je te se nalazi izvan kategorija prošlosti, sadašnjosti i

⁷¹ Usp. *isto*, str. 90.-91.

⁷² Usp. *isto*, str. 96.

⁷³ *Isto*, str. 97.

budućnosti. Te kategorije pripadaju svijetu stvari, bez obzira koliko se one činile dugovječnima. Heschel kaže: »Kameni kipovi i spomenici određeni su za nestajanje, a dani duha nikada ne prestaju.« (...) »Iako smo već rekli kako je tehnička civilizacija čovjekova pobjeda nad prostorom, ipak vrijeme ostaje nenadvladivo. Možemo nadići udaljenosti, ali ne možemo ponovno vratiti prošlost niti možemo iskopati budućnost. Čovjek nadilazi prostor, a vrijeme nadilazi čovjeka.«⁷⁴

Vrijeme je čovjekov najveći izazov, tvrdi Heschel. Stvari prostora podložne su ljudskoj volji jer ih čovjek može oblikovati i mijenjati, dok to s vremenom nije slučaj. Čovjek nad vremenom nema utjecaja i ljudske ga sile ne mogu mijenjati. Ono je i blizu i daleko, unutar svakog iskustva, ali i nadilazi svako iskustvo. Vrijeme isključivo pripada Bogu. Time se vrijeme otkriva kao svijet *drugačijosti*, tajna koja lebdi iznad svih kategorija, ali i kao jedini svijet u kojemu je moguće ostvariti prijateljstvo, blizinu i *zajedništvo* svih bića. Jedino vrijeme omogućuje shvatiti svijet stvari i stvorenja kao jedan svijet u kojemu sva bića, posjedujući vlastitu prostornost, dijele isto vrijeme i svoju vremensku dimenziju dijele jedno s drugim. Heschelovim riječima: »Svatko od nas zauzima dio prostora. Zauzimamo ga samo za sebe. Dio prostora koji zauzima moje tijelo zauzet je samo za mene i nitko ga drugi ne može zauzeti. Ipak, nitko ne zauzima vrijeme. Ne postoji trenutak koji posjedujemo samo za sebe. Upravo ovaj trenutak jednako pripada svim bićima i svim ljudima kao što pripada i meni.«⁷⁵

Svijet prostora i vremena jedni je svijet koji postoji. Drugačiji pristup i odnos čovjeka prema svijetu stvorenja nužno dovodi do neprijateljstva i sukoba s drugim bićima i ljudima.⁷⁶ Osim toga, svijet u kojemu se ne uzima u obzir i prostornost i vremenitost bića opsjena je koja nužno dovodi do degradacije svih bića, svih oblika postojanja i života uopće. Heschel kaže: »Lako podliježemo obmani da je svijet prostora samo radi nas, zbog čovjeka i zbog njegove volje. Ukoliko ga promatramo u svjetlu vremena, tim se obmanama ne možemo zaraziti.«⁷⁷

2.4. POSVEĆIVANJE STVORENJA U VREMENU

Temeljno djelovanje čovjeka u svijetu stvari, kako predlaže Heschel, jest postajati svakim danom svjesniji čina Božjega stvaranja kao trajnoga procesa koji se događa u vremenu. Stvari, zbog svoje odvojenosti i individualnoga postojanja, čovjeku predstavljaju opasnost zamračivanja jedinstva i jednosti svih bića, a k tomu i opa-

⁷⁴ Isto, str. 98.

⁷⁵ Isto, str. 99.

⁷⁶ »Dijelimo vrijeme, a posjedujemo prostor. Po našem posjedovanju prostora rivali smo drugim bićima, a po životu u vremenu suvremenici smo svim drugim bićima.« Isto.

⁷⁷ Isto.

snost neprimjećivanja Stvoritelja.⁷⁸ Stvari skrivaju Stvoritelja, a jedino u dimenziji vremena čovjek ga može susresti. Shvaćajući vremenitost stvari i prisutnost Boga u svijetu vremena, kao Stvoritelja koji neprestano stvara i čini svijet stvari živim te ga svojom stvaralačkom riječju trajno obnavlja i dovodi do postojanja, čovjek može doživjeti i osjetiti svijet kao događanje stvari koje se ostvaruje u Bogu i po Bogu.⁷⁹ Time čovjek postaje svjedok trajnoga čudesnog događanja nastajanja i stvaranja svijeta te doživljava osjećaj prisutnosti Darivatelja u darovanomu, shvaćajući i doživljavajući izvor i tajnu postojanja stvari kao njihovu vječnost unutar vremena.⁸⁰ Čovjeku, koji je na taj način povezan sa stvarima i s Bogom, vrijeme više nije iluzija nego doživljaj skrivene vječnosti u kojoj on, kao svoj jedini odgovor unutar stvorenoga svijeta, Bogu posvećuje stvari i za njega osvaja prostor. Stoga, zaključuje A. J. Heschel, »ovo je čovjekova zadaća: osvajati prostor i posvećivati vrijeme. Moramo osvojiti prostor da bismo posvetili vrijeme. Tijekom cijeloga tjedna pozvani smo posvećivati život upotrebljavajući stvari prostora. Na Šabat nam je dano sudjelovati u svetosti koja je srž vremena.«⁸¹

Pjesničkim govorom na kraju svojega djela *The Sabbath* izražava Abraham Heschel temeljni čovjekov stav prema stvorenjima: »Stvorenja su Božji jezik, vrijeme je njegova pjesma, a stvari prostora suglasnici su u pjesmi. Posvećivati vrijeme znači pjevati samoglasnike u suglasju s Bogom.«⁸²

2.5. POGLED U BUDUĆNOST

U današnjemu svijetu i u suvremenoj ekološkoj teologiji mnoge misli koje smo našli u knjizi *The Sabbath* zvuče starima i već odavno poznatima. Međutim, u vrijeme kad je to djelo Abrahama Joshue Heschela bilo objavljeno, njegove misli i nauk bio je sasvim nov i svjež, ne samo za Židove, nego i za pripadnike drugih religijskih zajednica. Iako su njegovu nauku o slavlju Šabata mnogi nalazili zamjerke, smatra-

⁷⁸ Neizmijerna je udaljenost koja leži između Boga i stvari. Jer stvar je ono što posjeduje odvojeno ili individualno postojanje za razliku od totalitarnosti bića. Vidjeti stvar znači vidjeti nešto što je odvojeno i izolirano. Stvar je nadalje nešto što može postati čovjekovim posjedom. (...) Stvari prostora pokazuju zavaravajuću neovisnost. One pokazuju samo vanjski sjaj ograničene trajnosti. Stvorene stvari skrivaju Stvoritelja. Usp. *isto*, str. 99.-100.

⁷⁹ Vrijeme je Božji dar svijetu prostora. Svijet bez vremena bio bi svijet bez Boga, svijet koji postoji u sebi i po sebi, bez obnove bez svojega Stvoritelja. Svijet bez vremena bio bi svijet odvojen od Boga, stvar u sebi, stvarnost bez ostvarenja. Svijet u vremenu svijet je koji se događa po Bogu i u Bogu, ostvarenje vječnoga plana i nacrt, ne stvar u sebi nego stvar zbog i radi Boga. Usp. *isto*, str. 100.-101.

⁸⁰ Usp. *isto*, str. 101.

⁸¹ *Isto*.

⁸² *Isto*.

jući ga nedovoljno utemeljenim na biblijskoj vjeri i tradiciji⁸³, ipak je njegov nauk snažno utjecao na razvoj kako židovske tako i kršćanske misli o čovjekovu položaju u svijetu, njegovu odnosu prema stvorenjima i stvoritelju. Heschelovo razmišljanje oblikovano i javnosti predstavljeno davno prije negoli je kršćanska teološka misao uopće počela stasati,⁸⁴ a daleko prije nego je ekološka teologija uspostavljena i prepoznata kao potreban odgovor ljudske misli na nastale ekološke probleme u svijetu koji je duboko zahvatila ekološka kriza, izazvana ljudskim neodgovornim ponašanjem,⁸⁵ te zbog toga predstavlja temelj razvoja ekološke teologije židovskih, ali i kršćanskih teoloških krugova.⁸⁶

Osim u djelu *The Sabbath*, Heschelova ekološka teologija proteže se i u drugim njegovim djelima, ali govor o odgovornosti čovjeka i čovječanstva za stvoreni svijet, te naglašavanje kako je svaki čovjek odgovoran, pa makar i ne nosio direktnu krivnju

⁸³ Usp. T. WATSON, Is Heschel's Sabbath biblical?, u: *Andyews Univmity Seminary Studies* 40(2002.)2, str. 265.-272. T. Watson u članku raspravlja o podudaranju biblijskoga nauka o sadržaju slavlja Šabata sa Šabatom kakvim ga opisuje Heschel i zaključuje kako Heschel nije uzeo u obzir novozavjetnu dimenziju slavlja toga dana te proturječi smatranju Heschelova tumačenja Šabata kao biblijski utemeljenoga i teološki ispravnoga. On zauzima stav kako Heschelovo tumačenje i shvaćanje Šabata nije opravdano smatrati utemeljenim na starozavjetnoj teologiji Šabata. Najveće zamjerke nisu upućene samomu Heschelu, nego kršćanskim teolozima koji nekritički uporabljaju Heschelovo mišljenje kao biblijski utemeljeno.

⁸⁴ Nakon primjećivanja kako ljudsko ponašanje, koje je dovelo u opasnost Zemlju i cijeli ekološki sustav, svojim učincima prijeti životu ne samo pojedinih vrsta biljaka i životinja, nego i samom čovjeku, počeo je i teološki pristup tom problemu. Tek člankom iz 1967. godine, naslovljenim »Povijesni korijeni naše ekološke krize«, u kojemu je američki povjesničar L. White ustvrdio kako i samo kršćanstvo snosi teret krivice za suvremeni svjetonazor koji je doveo ekološke krize, počinje teološko zanimanje za ekološke teme, najprije obranom iz kršćanskih krugova, a nakon toga i dubljim angažiranjem kršćanskih teologa u zadaći otkrivanja ekološke mudrosti unutar judeokršćanske tradicije. I danas mnogo studija i istraživanja o odnosu ekologije i vjere, provedenih širom svijeta, potvrdilo je sukladnost onom istraživanju provedenom u Južnoj Africi (autor od kojega preuzimamo ova mišljenja s područja je Južne Afrike). Njime je otkriveno kako unutar djelovanja misionarskih zajednica raznih kršćanskih crkava vlada »duboka šutnja« glade razvoja ekološke svijesti vjernika i kako je ekološki nauk »slijepa točka« svih kršćanskih zajednica u Južnoj Africi. Usp. E. CONRADIE, *Christianity and ecological theology: resources for further research*, African Sun Media, Stellenbosch, 2006., str. 61.-67.

⁸⁵ Rast svijesti o potrebi očuvanja ekološkoga sustava Zemlje od E. Häckela, koji je tek 1969. godine ekologiju definirao kao »znanost koja se bavi istraživanjem interakcija organizama i okoliša« (οίκος = kuća, dom, boravište, stanište + λόγος = riječ, govor ili znanost) pa do danas, kad ekologija uključuje interdisciplinarni pristup problemima vezanim uz održanje postojanja čitave biotičke i abiotičke stvarnosti na Zemlji, uvelike je napredovala. Usp. M. MEŠTROV, *Ekologija, zaštita okoliša, sadržaj i dometa*, u: V. POZAIĆ (ur.), *Ekologija: znanstveno-etičko-teološki upiti i obzori*, FTI, Zagreb, 2004., str. 17.-39.

⁸⁶ Usp. H. TIROSH-SAMUELSON, *Judaism*, str. 52.

za zagađenje i uništavanje stvorenoga svijeta, u ovomu djelu bio je revolucionaran i sasvim nov.⁸⁷ Heschel je stoga proročki navijestio i posvijestio stanje svijeta i čovjeka suvremenoga mu društva, ali je u isto vrijeme i dao viziju mogućega rješenja i izlaska iz ekološke krize u vrijeme kada mnogi još nisu bili ni svjesni da ona postoji.⁸⁸

Zaključak

Iz naše analize teksta Heschelova djela *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man* slijedi kako je autor postavio osnovne temelje ekološke teologije koji vrijede još i danas. Ljudsko ekološko djelovanje uvijek je povezano s ljudskim odnosom koji čovjek zauzima prema Bogu, Stvoritelju svijeta. Upravljanje i iskorištavanje svijeta stvorenja nije odraz slike Božje koja je čovjeku udahnuta prilikom njegova stvaranja, nego se prava sličnost s Bogom očituje u brizi, čuvanju i suosjećanju sa stvorenjima svijeta i drugim bićima, koja zajedno s čovjekom čine zajedništvo svega stvorenoga. Ispravno slavljenje Šabata očituje ispravan ljudski stav prema stvorenjima, a to je stav zahvalnosti u kojemu čovjek prepoznaje vrijednost stvorenja i svoje vlastito dostojanstvo. Taj stav nije moguće regulirati zakonskom obvezom, kao što se ni slavlje Šabata ne može smatrati samo obvezom koju nameće Zakon, nego je to stav koji proizlazi iz nutrine čovjekove duše kao odgovor na poziv na slavlje.

Raspoloženje koje pri primjećivanju neprestanoga procesa stvaranja, što ga Bog u svijetu izvodi, vezano je uz čovjekov voljni stav i želju su/slaviti sa stvorenjima drugačijost i zajedništvo u vremenu svojega postojanja. Takav način života Heschel naziva posvećivanjem stvari u vremenu te ga smatra najvažnijom djelatnošću čovjeka.

Čovjek u ovomu svijetu može izabrati živjeti u skladu s Božjim planom koji je on udahnuo u svijet stvorenja ili izabrati živjeti suprotno Božjemu stvaralačkom planu. O tomu izboru ovisi ne samo njegova sreća, nego i sudbina svih drugih bića s kojima je u vremenu povezan.

Stanje duha čovjeka suvremenog svijeta Heschel je smatrao alarmantnim te je preporučivao čovječanstvu ljubav prema prirodi i suosjećanje sa svim djelima Božjega stvaranja. Bojao se gubitka poštovanja i divljenja stvorenjima koja čovjeka okružuju te je govorio kako čovječnost i čovječanstvo ne će nestati zbog nedostatka informacija o svijetu u kojemu postoji, nego zbog nedostatka poštovanja prema njemu.⁸⁹

⁸⁷ »Neki su krivi, ali svi su odgovorni« tvrdi Heschel. Usp. M. THOMASHOW, *Bringing the Biosphere Home: Learning to Perceive Global Environmental Change*, Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Cambridge, 2002., str. 63.

⁸⁸ Usp. D. K. RAY, *It's about time. Reflections on a Theology of Rest*, str. 171.

⁸⁹ Usp. K. FISCHER, *Loving Creation: Christian Spirituality, Earth-Centered and Just*, Paulist Press, New Jersey, 2009., str. 73.

**THE SANCTIFICATION OF CREATION IN TIME
THE ECOLOGICAL THEOLOGY OF
ABRAHAM JOSHUA HESCHEL**

Željko Tanjić, Đurica Pardon*

Summary

The world, which today's generation of people lives in, is threatened and in constant danger of destruction, noted Abraham Joshua Heschel, at the mid-twentieth century, and for the salvation of man and the environment of his life suggested a different value system that takes into account not only space, but as the essence and the heart of existence sets time. Judaism, as a religion of time, teaches how consecration of time happens in celebration of Shabbat, the Day of the Lord, which God has blessed and made holy. Heschel's ecological theology considers the world of things as sacred, but only if the world is consecrated in time. Therefore, A. J. Heschel sees the Shabbat as a starting point from which he observes the world and from which he builds his ecological theology, considering the Day of the Lord as the pinnacle of creation and highest manifestation of God's holiness, when primarily the time, then a man and finally space is made holy. This paper as a starting point of analysis takes the book »The Sabbath: Its Meaning for Modern Man« by Abraham Joshua Heschel in effort to provide an overview of the beginnings of ecological and theological thinking in the mid 20th century.

Keywords: *ecological theology, Shabbat, Judaism, created world, time, space, holiness.*

*Izv. prof. dr. sc. Željko Tanjić, Catholic University of Croatia, Ilica 242, 10000 Zagreb, Croatia, zeljko.tanjic@zg.t-com.hr

Mr. sc. Đurica Pardon, Matije Gupca 31, 31424 Punitovci, Croatia, djurica.pardon@os.t-com.hr

Literatura

1. BRANSON, R., The Sabbath in modern Jewish Theology, u: STRAND, K. A., AUGSBURGER, D.A. (ur.), *Sabbath in Scripture and history*, Review and Herald Publishing Association, Washington, 1982., str. 266.-277.
2. CHESTER, M. A., Searching in the wilderness, Jewish Christian Relations Today: The Legacy of Abraham Joshua Heschel, u: *European Judaism* 41(2008)1. 36.-41.
3. CONRADIE, E., *Christianity and ecological theology: resources for further research*, African Sun Media, Stellenbosch, 2006.
4. EHRENFELD, D., BENTLEY, P. J., Judaism and the Practice of Stewardship, u: CLOWNEY, D., MOSTO, P. (ur.), *Earthcare: An Anthology in Environmental Ethics*, Rowman & Littlefield, Plymouth, 2009., str. 63.-71.
5. FISCHER, K., *Loving Creation: Christian Spirituality, Earth-Centered and Just*, Paulist Press, New Jersey, 2009.
6. GILLMAN, N., Contemporary Jewish Theology, u: NEUSNER, J., AVERY-PECK, A. J. (ur.), *The Blackwell companion to Judaism*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003., str. 443.
7. GOSHEN-GOTTSTEIN, A., Heschel and Interreligious Dialogue – Formulating the Questions, u: KRAJEWSKI, S., LIPSZYC, A. (ur.), *Abraham Joshua Heschel, Philosophy, Theology and Interreligious Dialogue*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009., str. 161.-167.
8. HESCHEL, A. J., *The Sabbath: Its Meaning for Modern Man*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1995.
9. HESCHEL, A. J., No Religion is an Island, u: *Union Seminary Quarterly Review* 1(1966.), str. 117.
10. HESCHEL, A. J., *The Insecurity of Freedom: Essays on Human Existence*, Schocken Books, New York, 1966.
11. HESCHEL, A. J., *God in Search of Man, A Philosophy of Judaism*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 1955.
12. HESCHEL, A. J., *Dio alla Ricerca dell'uomo, Una filosofia dell'ebraismo, Collana Documenti di cultura moderna* 13, Borla editore, Torino, 1969.
13. HESCHEL, A. J., *The Earth Is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1995.
14. KAPLAN, E. K., *Spiritual radical: Abraham Joshua Heschel in America, 1940–1972*, Yale University Press, New Haven & London, 2007.
15. KOLTUN-FROMM, K., *Material culture and Jewish thought in America*, Indiana University Press, Indianapolis, 2010.
16. MENDES-FLOHR, P., Philosophy and Theology of Judaism in Modern Times in Europe, u: NEUSNER, J., AVERY-PECK, A. J., GREEN, W. S. (ur.), *The Encyclopaedia of Judaism, Second edition*, sv. 2, Brill, Leiden, 2005., str. 1450.
17. MERKLE, J. C., Abraham Joshua Heschel: Witness to God in Word and Deed, u: *Studies in Christian-Jewish Relations* 2(2007.)2, str. 3.-12., 4.-5.

18. MERKLE, J. C., *Approaching God: The Way of Abraham Joshua Heschel*, Liturgical Press, Collegeville, 2009.
19. NEUSNER, J., Heschel, Abraham Joshua, u: J. NEUSNER, A. J. AVERY-PECK (ur.), Heschel, Abraham Joshua, u: NEUSNER, J., *The Routledge Dictionary of Judaism*, Brill, Leiden, 2004.
20. NEUSNER, J., Hasidism, u: J. NEUSNER, A. J. AVERY-PECK (ur.), Hasidism, u: NEUSNER, J., *The Routledge Dictionary of Judaism*, str. 53.
21. O'HARE, P., Abraham Heschel and the Catholic Heart, u: *Studies in Christian-Jewish Relations* 2(2007.)2, str. 13.-18.
22. POZAIĆ, V. (ur.), *Ekologija: znanstveno-etičko-teološki upiti i obzori*, FTI, Zagreb, 2004.
23. RACKMAN, E., BROYDE, M., FISHKIN, A. L., Halakhah, Law in Judaism, u: NEUSNER, J., AVERY-PECK, A. J., GREEN, W.S. (ur.), *The Encyclopaedia of Judaism*, sv. 2., str. 939.-949. 944.
24. RAY, D. K., It's about time, Reflections on a Theology of Rest, u: RAY, D. K. (ur.), *Theology That Matters: Ecology, Economy, and God*, Fortress Press, Augsburg, 2006., str. 154.-171.
25. ROTSCILD, F., MEIR, E., Heschel, Abraham Joshua, u: SKOLNIK, F., BERENBAUM, M. (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, sv. 9, Thomson Gale, Detroit, 2007., str. 71.
26. SPRUCH, G., *Wide Horizons, Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, New York, 2008.
27. TANENBAUM, M. H., *Jewish-Christian Relations – Heschel and Vatican Council II*, American Jewish Committee, New York City, 1983.
28. THOMAS, G. F., Philosophy and Theology, u: *Theology Today* 30(1973.)3, str. 272.-277., 275.-276.
29. THOMASHOW, M., *Bringing the Biosphere Home: Learning to Perceive Global Environmental Change*, Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press, Cambridge, 2002., str. 63.
30. TIROSH-SAMUELSON, H., Judaism, u: GOTTLIEB, R. S., *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford University Press, Oxford, 2006., str. 52.-53.
31. TIROSH-SAMUELSON, H., Ethics, Environmental, u: BASKIN, J. R., *The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011., str. 161.-162.
32. TROSTER, L., *From Apologetics to New Spirituality: Trends in Jewish Environmental Theology*, Coalition on the Environment and Jewish Life, New York, 2004.
33. WATSON, T., Is Heschel's Sabbath biblical?, u: *Andyews Univmity Seminury Studies* 40(2002.)2, str. 265.-272.
34. WHITE, L., The Historical Roots of Our Ecological Crisis, u: *Science* 155(1967.)1, str. 1203.-1207.
35. WILKS, B. S., *Sabbath: A Gift of Time*, Tate Publishing, Mustang, Oklahoma, 2010.